

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

ОЛІЙНИК НАТАЛІЯ АНТОНІВНА

УДК 37 (09) (477.51) “19–20”

**ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук**

Київ – 2008

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Чернігівському державному педагогічному університеті імені Т. Г. Шевченка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор
ЗАЙЧЕНКО Іван Васильович,
Чернігівський державний педагогічний
університет імені Т. Г. Шевченка,
завідувач кафедри педагогіки, психології
і методики викладання математики.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
ДЕМ'ЯНЕНКО Наталія Миколаївна,
Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри історії освітньо-виховних
систем і технологій;

кандидат педагогічних наук, професор
КОВАЛЕНКО Євгенія Іванівна,
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя,
завідувач кафедри педагогіки.

Захист відбудеться “13” листопада 2008 р. о 16.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.01 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ – 30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ – 30, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий “11” жовтня 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. Д. Сиротюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Одним з найважливіших напрямів сучасної політики і стратегії Української держави в розвитку національної системи освіти є її подальша адаптація до умов соціально орієнтованої економіки, трансформація та інтеграція в європейське та світове співтовариство. Однак успішне виконання завдань, визначених у Законах України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про вищу освіту”, Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті, Концепції 12-річної середньої загальноосвітньої школи, неможливо без знання того, як розвивалася теорія і практика вітчизняної освіти, школи в минулому, без критичного осмислення й переосмислення невичерпного педагогічного досвіду. Цінним надбанням вітчизняної педагогічної науки й освіти є освітня діяльність земств Росії й України (1864-1918 рр.), яка сприяла помітним зрушенням у сфері національної школи і просвіти.

Дослідженню різноманітних проблем загальноземського руху присвятили свої праці ще сучасники земств В. Акімов, Б. Веселовський, М. Драгоманов, Є. Звягінцев, С. Сірополко, М. Чехов, В. Чарнолуський. Вони доводили ефективність освітньої діяльності земств, відобразили боротьбу земств за право участі їх в управлінні народною освітою.

У радянський період освітню діяльність земств Росії й України досліджували В. Борисенко, В. Величкіна, Г. Герасименко, О. Ососков, Н. Піримова, Н. Шип, які наголошували переважно на труднощах і негараздах у функціонуванні земської освіти.

У сучасних умовах розбудови незалежної української держави склалися сприятливі умови для об’єктивного дослідження внеску земств у розвиток освіти в Україні, про що свідчать наукові праці Л. Вовк, Р. Гавриш, А. Гуз, Н. Дем’яненко, Л. Дровозюк, Ж. Ільченко, Н. Калениченко, Є. Коваленко, Л. Корж, В. Курченко, О. Мармазова, Н. Побірченко, Л. Рябовол та інших.

Однак серед наукових публікацій освітня діяльність земств Чернігівської губернії висвітлена лише фрагментарно. Проте за свідчення вже сучасників земств земства Чернігівської губернії вирізнялися своєю активністю, цілеспрямованістю і помітними здобутками у галузі освіти. Тому науковий аналіз освітньої діяльності земств відзначеного регіону України доби 1864-1918 рр., дасть можливість глибше зрозуміти сутність і зміст діяльності земств у галузі народної освіти, їх боротьбу за розвиток національної школи й освіти, суперечності й труднощі, пояснити і інтерпретувати факти локальної історії освіти і школи крізь призму загального.

Вищевикладене й обумовило вибір теми дисертаційного дослідження **“Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття”**.

Хронологічні межі дослідження – 1865-1918 рр. Нижня межа обумовлена введенням в Чернігівській губернії земських органів самоврядування; верхня –

часом їх ліквідації у зв'язку із встановленням радянської влади на Чернігівщині.

Зв'язок роботи з науковими планами й темами. Дисертаційне дослідження виконувалося в рамках наукової держбюджетної теми “Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні в період освітніх реформ кінця XIX – початку XX ст. (1880-ті–1920 рр.)” (державний реєстраційний № 0105U000463), одним з виконавців якої була дисертант. Нами були досліджені етапи освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у 1880–1918 рр.

Тема дисертації затверджена Вченою радою Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 4 від 29 листопада 2000 року) й узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 8 від 05 грудня 2000 року).

Метою дослідження є всебічне висвітлення освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у 1865–1918 роках і актуалізація виявленого досвіду їх діяльності в сучасних умовах розбудови національної освіти в Україні.

Для досягнення мети було поставлено такі **завдання**:

1. Проаналізувати стан висвітлення проблеми освітньої діяльності земств у науково-педагогічній літературі, дослідити і систематизувати архівні джерела з проблеми дослідження.

2. Виявити соціально-економічні, суспільно-політичні й національні умови становлення й розвитку освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст., розробити її періодизацію.

3. Розкрити зміст освітньої діяльності земств (мета, завдання, принципи, зміст, провідні напрями, особливості, труднощі й негаразди, здобутки тощо), а також визначити внесок окремих земських діячів Чернігівщини у розвиток земської освіти.

4. Актуалізувати досвід освітньої діяльності земств Чернігівської губернії в контексті модернізації сучасної освіти в Україні.

Об'єкт дослідження – вітчизняна педагогічна наука і практика в Україні другої половини XIX – початку XX століття.

Предмет дослідження – зміст освітньої діяльності земств Чернігівської губернії (друга половина XIX – початок XX століття).

Методи дослідження: *теоретичний аналіз, синтез, систематизація й класифікація* архівних і друківаних джерел, які дали фактологічний матеріал для вивчення досліджуваної проблеми; *хронологічно-системний і проблемно-пошуковий* методи, які дали змогу науково обґрунтувати процес становлення і розвитку освітньої діяльності земств у Чернігівській губернії (1865–1918 рр.), розробити його періодизацію; *історико-ретроспективний та порівняльно-зіставний* методи дали змогу простежити організаційні засади, зміст, принципи, завдання, форми і методи освітньої діяльності земств Чернігівщини (1865–1918 рр.) в динаміці, змінах і часовій послідовності; *персоналістично-біографічний* метод сприяв встановленню біографічних даних та аналізу освітньої діяльності найпомітніших земських діячів Чернігівщини, визначенню їх внеску в земську освіту; *феноменологічний* метод забезпечив об'єктивність у висвітленні

фактів і формулюванні висновків; *проблемно-генетичний* аналіз (для актуалізації історичного досвіду, прогнозування розвитку педагогічної теорії і практики).

Джерельну базу дослідження становлять архівні матеріали і документи Центрального державного історичного архіву України (ф. 294, 707, 1439), матеріали Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського і Інституту рукописів Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського (ф. 1, 2, 66), Державної науково-педагогічної бібліотеки України м. Києва, Харківської державної наукової бібліотеки імені Б.Г. Короленка, Державного архіву Чернігівської області (ф. 127, 140, 231, 467, 1263, 1353), Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського, музею-заповідника імені М. Коцюбинського у м. Чернігові (ф. № А); періодичні часописи другої половини ХІХ – початку ХХ століття; матеріали земських управ, зібрань, звіти про діяльність земств за окремі роки; публіцистичні праці земських діячів; автореферати, дисертаційні дослідження, монографії, публікації.

Важливими для формулювання положень і висновків дослідження стали законодавчі акти та нормативні документи вищих і місцевих органів влади, матеріали педагогічних і земських з'їздів, зібрань, психолого-педагогічна та історико-педагогічна література.

Наукова новизна і теоретичне значення здобутих результатів дослідження. У дисертації на основі виявлених архівних джерел і наукової літератури *вперше* здійснено цілісний аналіз діяльності земств Чернігівської губернії 1865–1918 рр.; з'ясовано соціально-економічні, суспільно-політичні й національні умови становлення й розвитку освітньої діяльності земств Чернігівської губернії (розвиток капіталістичних відносин і самодержавний режим, всезростаюча суспільна економічна й політична криза, могутній громадсько-політичний і громадсько-педагогічний рух, соціальні реформи, що здійснювалися в Російській імперії в процесі відміни кріпосного права; дві тенденції у розвитку освіти – офіційна самодержавна політика царизму і інша, яка відображала демократичні прагнення суспільства; ідея народності школи і виховання; колоніальне становище України, постійні заборони і переслідування з боку царизму всього українського та ін.); визначені основні періоди (1865–1876 рр. – період становлення земської освітньої діяльності; 1876–1894 рр. – період утисків земської діяльності з боку самодержавства; 1894–1908 рр. – період поживлення діяльності земств у галузі освіти; 1908–1918 рр. – період боротьби українського народу і земств за національну школу й освіту) та найважливіші напрями освітньої діяльності земств Чернігівщини: організація і дидактичне забезпечення народної школи і нижчої та середньої професійної освіти, соціально-просвітницька діяльність (організація недільних і вечірніх шкіл для дорослих, дитячих притулків, сирітських будинків, бібліотек, періодичних часописів, музеїв тощо), підготовка земських учительських кадрів; розкрито внесок найпомітніших діячів земств Чернігівщини у розвиток земської освіти; *подальшого розвитку набули* ідеї, пов'язані з внеском земств у розвиток української національної школи, системи освіти, підготовки учительських кадрів

для народної школи, громадської ініціативи у розвитку народної освіти; *уточнено* роль, місце і значення освітньої діяльності земств Чернігівської губернії періоду 1865–1918 рр. у сфері земської освітньої діяльності України і Російської імперії відзначеної доби; *актуалізовано* досвід освітньої діяльності земств Чернігівщини періоду 1865–1918 рр. в контексті модернізації сучасної національної освіти в Україні.

Практичне значення результатів дослідження полягає в можливості використання сформульованих положень і висновків для збагачення історико-педагогічних знань, наповнення змісту лекційного курсу “Історія педагогіки” виявленим досвідом освітньої діяльності земств Чернігівщини; під час написання праць з історії освіти, історії української культури, краєзнавства, підручників і навчальних посібників; при підготовці спецсеінарів з історії педагогіки для закладів педагогічної освіти III-IV рівнів акредитації; у роботі наукових гуртків, конференцій; у післядипломній освіті вчителів, а також у творчому використанні виявленого позитивного досвіду місцевими органами управління в умовах сьогодення. За результатами дисертаційного дослідження розроблено і впроваджено авторський навчальний курс “Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття”.

Результати дослідження впроваджено у навчальний процес Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (довідка № 41 від 04.04.2007 р.), Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (довідка № 04-11/539 від 13.12.2006 р.), Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 01-12/539 від 11.12.2006 р.), Прилуцького гуманітарно-педагогічного коледжу ім. І. Я. Франка (довідка № 70 від 11.04.2007 р.).

Апробація результатів дослідження здійснювалася у виступах і доповідях на конференціях: *всеукраїнських* – “Українська періодика: Історія і сучасність” (Львів, 2000, 2002), “До витоків становлення української педагогічної науки” (Умань, 2002), “Розвиток змісту освіти як історико-педагогічна проблема” (Чернівці, 2003), “Педагогічна і громадська діяльність Софії Русової в контексті сучасності” (Чернігів, 2006); *регіональних* – “Б. Д. Грінченко – поборник української національної школи і освіти” (Чернігів, 2003), “М. М. Коцюбинський – в контексті українського відродження кінця XIX – початку XX століття” (Чернігів, 2004), “Т. Г. Лубенець і просвітній рух в Україні другої половини XIX – початку XX століття” (Чернігів, 2005).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлені у 13 одноосібних публікаціях, 8 з них у фахових наукових виданнях.

Структура роботи. Дисертаційне дослідження складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (331 назв) та 8 додатків. Зміст дослідження викладений на 191 сторінках тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовані актуальність проблеми, територіальні та

хронологічні межі дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, методи дослідження, зазначена наукова новизна та практична значущість, форми апробації та впровадження одержаних результатів.

У першому розділі **“Освітня діяльність земств другої половини ХІХ – початку ХХ століття як історико-педагогічна проблема”** проаналізовано ступінь розробки проблеми освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у науково-педагогічній літературі, систематизовано архівні джерела, визначено провідні напрями дослідження.

Аналіз архівних джерел, науково-педагогічної літератури показав, що історіографію дослідження освітньої діяльності земств у 1864–1918 рр. на основі хронологічного підходу можна умовно поділити на три періоди: 1) дореволюційний (1864–1918 рр.); 2) радянський (1918–1991 рр.); 3) пострадянський (1991 р. – по сьогодні).

Дослідження історії земської системи освіти були розпочаті ще сучасниками земства (В. Акімов, Б. Веселовський, Є. Звягінцев, В. Чарнолуський, М. Чехов та ін.). У працях Є. Звягінцева, В. Чарнолуського, Г. Фальборка містяться переважно статистичні дані про земську освітню діяльність здебільшого російських губерній.

В “Истории земства за 40 лет” (1909 р.) Б. Веселовського відображена господарсько-фінансова діяльність земств губерній та повітів Росії. Певне місце відводиться характеристиці шкільної та позашкільної земської освіти.

В. Чарнолуський у двотомному виданні “Земство и народное образование” (1910 р.) розкрив історію земської школи в Росії, проаналізував особливості її структури й діяльності в різні історичні періоди, зміст та методи організації навчального процесу, помітну увагу приділив аналізу позашкільної освітньої діяльності земств, зокрема, роботі музеїв.

У монографії “Народное образование в России с 60-х годов ХІХ века” (1912 р.) М. Чехов проаналізував розвиток земської освіти, починаючи з 50-х років ХІХ століття до 1910 року, змалювавши умови життя й праці земського вчителя, простеживши розвиток позашкільної освіти у зазначений період.

Увагу багатьох дослідників привертала теоретична і практична діяльність М. Корфа – організатора земських шкіл і підготовки земських учителів, автора ряду підручників для вчителів і учнів. В. Акімов у статті “Земская работа по подготовке народных учителей”, надрукованій у № 4-6 “Журнала Министерства народного образования” за 1915 р. розкрив роль та участь земств у підготовці народних учителів, зокрема, організації земських педагогічних курсів та з'їздів.

У працях Б. Грінченка, О. Русова, С. Русової, В. Хижнякова зосереджено значний фактичний матеріал з питань розвитку земської освіти на Чернігівщині.

У радянський період історія земств як самостійна наукова проблема майже не розроблялася, бо її пов'язували переважно з земськими реформами 1864 і 1890 років та земським ліберальним рухом на чолі з дворянством. Аналіз праць В. Борисенка, В. Величкіної, Г. Герасименка, О. Ососкова, Н. Пірумової, Н. Шип та інших засвідчує, що при висвітленні історії земств, увага наголошувалась на труднощах і негараздах у діяльності земств і земської освіти. А персоналії

багатьох земських діячів, які зробили помітний внесок у розвиток земської освіти, представлялися як представники “поміщицько-буржуазних” установ самоврядування, байдужих до культурно-освітніх запитів народу. Проте у монографії В. Борисенка “Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст.” (1980 р.) міститься цінний фактичний матеріал з історії народної освіти в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях.

У 90-х роках XX ст. і в подальшому відбувається переосмислення внеску земств у розвиток освіти в Україні. Л. Вовк у монографії “Історія освіти дорослих в Україні: Нариси” (1994 р.) обґрунтувала внесок українських земств у розвиток позашкільної освіти.

Н. Калениченко та Ж. Ільченко у статті “Освітня діяльність земств (1917–1920 рр.)”, вміщеній в “Нарисах українського шкільництва. 1905–1933.” (1996 р.) за ред. О. Сухомлинської, розкрили маловідомі сторінки діяльності українських земств з організації шкільної та позакласної освіти, боротьби українських земств за національну школу в період самодержавства, матеріального забезпечення вчителів, налагодження видавничої справи в умовах багаторазової зміни влади (1917–1920 рр.).

Є. Коваленко та І. Пінчук у книзі “Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової” (1997 р.) висвітлюють окремі епізоди освітньої діяльності Чернігівського земства, пов’язані з діяльністю С. Русової.

Н. Побірченко у монографіях “Педагогічна й просвітницька діяльність Громад у другій половині XIX – на початку XX століття” (2000 р.) і “Питання національної освіти та національного виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття)” (2002) розкрила внесок у розвиток тогочасної освіти багатьох громадівців, у тому числі й Чернігівської громади, чимало з яких були одночасно й земськими діячами.

І. Зайченко у праці “Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. XIX – поч. XX ст.)” (2002 р.) торкається освітньої діяльності окремих діячів земств Чернігівської губернії.

Проблема загальнопедагогічної підготовки народного вчителя, яка за часів земського самоврядування стала актуальною з другої половини 90-х рр. XIX ст., є складовою частиною дисертаційного дослідження Н. Дем’яненко “Загальнопедагогічна підготовка вчителя в історії вищої школи України (XIX – перша чверть XX ст.)” (1999 р.).

Праці Р. Гавриш “Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 рр.” (1998 р.) та Х. Дровозюк “Освітня діяльність земств Правобережної України (1914–1920 рр.)” (1998 р.) присвячені аналізу регіональних особливостей розвитку початкової, професійної і позашкільної освіти та внеску діяльності земств у становлення української національної системи освіти на Лівобережній та Правобережній Україні.

Заслуговують на увагу дисертаційні дослідження Л. Корж “Освітня діяльність земств Харківської губернії в кінці XIX – на початку XX століття” (1999 р.) і Л. Рябовол “Розвиток земської освіти, в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття)” (2001 р.), в яких розкрита освітня

діяльність земств Харківської і Херсонської губерній.

А. Гуз у дисертаційному дослідженні “Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864–1914 рр.)” (1997 р.) розкрив особливості культурно-освітньої діяльності земських установ України, спрямованої на піднесення загальної культури населення, відродження національного духу.

Загальна характеристика просвітницької діяльності земств в Україні на прикладі Катеринославської, Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній здійснена в дисертаційному дослідженні О. Мармазової “Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)” (1998 р.). Але просвітницька діяльність земств Чернігівської губернії розкрита в ньому лише частково, дослідженням не охоплено перші десятиліття їх роботи.

Розвиток шкільної освіти в межах Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній розкривається в дисертаційній роботі Р. Гавриш “Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 роках” (1999 р.). У дисертації В. Курченко “Діяльність земств України у розвитку освіти (1864–1914)” (1998 р.) розкрито зміст відповідної діяльності земств у розвитку освіти на території Катеринославської, Полтавської, Таврійської, Харківської губерній, побіжно торкаючись Чернігівської. В роботі проведений порівняльний аналіз земської і державної систем народної освіти, проаналізовані проблеми підготовки учительських кадрів, системи фінансування і організації позашкільної виховної роботи, здійснена класифікація земських навчальних закладів.

Дисертаційні дослідження А. Гуз, Р. Гавриш і В. Курченко, О. Мармазової виконані за спеціальністю: 07.00.01 – Історія України, висвітлюють історію діяльності українських земств у галузі освіти, проте детально не розкривають освітньої діяльності земств Чернігівської губернії.

Фактологічний матеріал роботи становлять документи і матеріали Центрального державного історичного архіву України (ф. 294, 707, 1439), Інституту рукописів Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського (ф. 1, 2, 66), Державного архіву Чернігівської області (ф. 127, 140, 231, 467, 1263, 1353), Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, музею-заповідника імені М. Коцюбинського у м. Чернігові (ф. № А).

Важливими були матеріали періодичні часописів другої половини XIX – початку XX століття, зокрема “Черниговских губернских ведомостей” (1843–1918), “Земского сборника Черниговской губернии” (1869–1916), “Черниговской земской недели”. “Черниговского листка”, “Черниговской газеты” (1877–1878), матеріали земських управ, зібрань, звіти про діяльність земств за окремі роки; публіцистичні праці земських діячів дисертаційні дослідження, монографії. Особливо цінними були матеріали Державного архіву Чернігівської області (“Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления: 1870-1900 гг.” (1901), “Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. Вып. 1” (1877), “Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1897–1898” (1898), “Краткие сведения о городских и высших начальных училищах” (1913), “Краткий обзор начального народного образования в Черниговской губернии за 1908–1912 гг.” (1913);

доповіді Б. Грінченка земським органам самоврядування: “Отчет по народному образованию Черниговской губернской земской управы за 1896 г.” (1897), “Черниговскому губернскому земскому собранию очередной сессии” (1896), “Доклад управы о курсах ручного труда для народных учителей г. Чернигова” (1897), “Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIII очередной сессии, комиссии по народному образованию. Доклад составил Б. Гринченко” (1898) та ін.

Дослідження і систематизація архівних джерел дозволили виокремити такі групи документів щодо освітньої діяльності земств Чернігівської губернії: 1) нормативні (циркуляри і розпорядження Міністерства народної освіти Російської імперії та ін.); 2) документи органів земського самоврядування (протоколи і постанови земських зібрань, розпорядження земських управ, звіти про діяльність земств за окремі роки та ін.); 3) матеріали періодики, зокрема земських видань (“Земский сборник Черниговской губернии”, “Черниговская земская неделя”, “Черниговская земская газета”, “Черниговские епархиальные ведомости” та ін.); 4) статистичні, науково-популярні, публіцистичні, епістолярні праці діячів земств Чернігівської губернії та інших авторів, які торкалися питань освітньої діяльності земств Чернігівщини.

Грунтовне вивчення, аналіз і систематизація матеріалів архівних джерел, науково-популярної літератури дозволили визначити такі напрями дисертаційного дослідження: 1) обґрунтування процесу становлення і розвитку освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у 1865–1918 рр. з розробленням його періодизації, визначенням особливостей і тенденцій; 2) розкриття сутності і змісту освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у визначений період; 3) аналіз освітньої діяльності найпомітніших земських діячів Чернігівщини впродовж окресленого періоду та визначення їх внеску у розвиток земської і національної освіти.

У другому розділі **“Становлення і розвиток земської освіти Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття”** проаналізовано соціально-економічні, суспільно-політичні й національні умови, а також еволюцію освітньої діяльності земств Чернігівщини з 1865 по 1918 рік.

В дисертації відзначено, що найважливішими чинниками, які обумовлювали еволюцію земств, були: всезростаюча суспільна економічна й політична криза в Російській імперії, викликана розвитком капіталізму в умовах феодальних стосунків і кріпосного права, могутній громадсько-політичний і громадсько-педагогічний рух, соціальні реформи, що здійснювалися в Росії в процесі відміни кріпосного права; дві тенденції у розвитку освіти – офіційна самодержавна політика царизму, пронизана ідеями авторитаризму, націоналізму, клерикалізму, традицією станової освіти, придушенням громадської ініціативи й вільнодумства, і інша, яка відображала демократичні прагнення суспільства; ідея народності школи і виховання; колоніальне становище України, яке проявлялося в постійних заборонах і переслідуваннях з боку царизму української мови, літератури, школи, освіти, всього українського; на українському ґрунті проростали ті ж педагогічні ідеї, що й у країнах Західної Європи – національне й

загальнолюдське виховання, науковий характер навчання й виховання, перехід від традиційної школи до школи, яка б відповідала вимогам тогочасного суспільства; увага й повага до особистості людини тощо.

Для Чернігівської губернії характерним було переважаєння сільськогосподарського виробництва (станом на 1897 р. міське населення становило лише 9 %, майже до кінця ХІХ ст. панувала відробіткова система господарювання), низький рівень життя і грамотності більшості населення краю на початок впровадження земського самоврядування (середина ХІХ ст.); протистояння клерикальній політиці самодержавства; боротьба земств Чернігівщини за право існування української мови і навчання рідною мовою українських дітей; просвітницька діяльність чернігівської громади, “Просвіти”.

Під тиском ліберального руху серед дворянства й інтелігенції у січні 1864 року було затверджено “Положение о губернских и уездных учреждениях”, які утворювалися у 33 губерніях Російської імперії, у тому числі й у Чернігівській губернії. Земськими діячами були переважно вихідці з ліберальних кіл інтелігенції і дворянства; серед службовців земств чимало було т. зв. неблагонадійних. Земства часто зверталися з петиціями до царського уряду, домагаючись конституції. Починаючи з 1870-х рр. довкола земств утворився земський рух, що поряд з іншими опозиційними рухами, боровся проти царського абсолютизму.

За роки свого існування земства здійснили значну працю у галузі місцевого самоврядування, сприяли піднесенню сільського господарства України, промисловості, торгівлі, медицини, освіти, утримання і будівництва місцевих шляхів, зв'язку, санітарної справи, запровадили страхування нерухомостей, організували ветеринарну службу, сприяли піднесенню тваринництва, підтримали кооперативний рух та допомогли масовій організації кредитних кооперативних установ з метою надання дрібного кредиту для селян і сільськогосподарських ремісників. Особливо багато було зроблено у галузі розвитку народної освіти. Земства побудували і утримували мережу початкових народних, а згодом і середніх та фахових шкіл, дбали про позашкільну освіту та освіту серед дорослого сільського населення. Значна частина суспільства вбачала в земствах не лише вияв самоврядування й самодіяльності на місцях, але також і шлях до конституційного перетворення Російської імперії.

Хоч серед земців мало було українських політичних діячів, все ж для них були близькі місцеві господарські і культурні інтереси, інтереси краю. Вони всіляко підтримували їх на противагу російському централізму. У земствах Чернігівської губернії було чимало українських діячів, які значною мірою були опозиційно налаштовані проти царського режиму і відстоювали інтереси української нації. Для багатьох з них земська діяльність була хорошою школою для майбутньої діяльності у відродженні української державності.

В дисертації показано, що впродовж ХІХ ст. у протистоянні шовіністичній політиці царизму земства Чернігівської губернії в боротьбі за народну школу і освіту активно використовували різні форми і методи: звернення з петиціями до царського уряду і самого царя, організація таємних з'їздів, зібрань, сходів,

організація народних свят, святкувань роковин з дня народження Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського; трибуни повітових і губернського зібрань (1870, 1880, 1893), сільськогосподарських комітетів (1902), з'їзду повітових лікарів (1905), засідань I–III Державних Дум.

Аналіз джерельної бази дослідження дозволив виділити чотири періоди у розвитку освітньої діяльності земств Чернігівської губернії: *перший*: 1865–1876 рр. – період становлення земської освітньої діяльності, реконструкції існуючих і відкриття перших земських шкіл, вирішення питання підготовки вчителів для народних шкіл; *другий*: 1876–1894 рр. – період утисків земської діяльності з боку самодержавства, пов'язаний з політичною реакцією і контрреформами у галузі освіти; *третій*: 1894–1908 рр. – період, пов'язаний з виникненням нової революційної ситуації, могутнім громадсько-педагогічним і національно-визвольним рухом пригноблених націй і народностей Російської імперії, активізацією діяльності губернського земства; *четвертий*: 1908–1918 рр. – боротьба українського народу за національну освіту і школу, період планомірного втілення в життя програми розширення мережі народних шкіл для упровадження Закону про загальне безкоштовне початкове навчання.

В основу періодизації покладено боротьбу учасників земств за модернізацію освітньої справи в регіоні на засадах всеобучу, природовідповідності і народності виховання в контексті соціально-економічних, суспільно-політичних змін, реформ і контрреформ, які здійснювалися у галузі народної освіти в Російській імперії.

В дисертації показано, що освітня діяльність земств Чернігівської губернії була досить різноманітною за змістом і демократичною за сутністю, найбільший сплеск якої спостерігався у період з 1894 по 1918 р. Вона сприяла пробудженню й утвердженню в українців їх національної самосвідомості і гідності.

У третьому розділі **“Зміст освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття”** визначені і проаналізовані найважливіші напрями діяльності земств (організація народної школи, закладів нижчої і середньої професійної освіти та їх дидактичне забезпечення, соціально-просвітницька і видавнича діяльність організаційно-методичні засади підготовки земських учителів, діяльність найпомітніших земських діячів і їх внесок у розвиток української освіти та ін.).

Дослідженням підтверджено, що земська школа помітно відрізнялася від шкіл інших відомств своєю організацією навчання, змістом освіти, загально педагогічними й дидактичними принципами, формами і методами роботи. Земська школа не тільки давала дітям елементарні знання, а й прагнула пов'язати теорію з практикою, зробити набуті знання корисними у побуті. Через це вона користувалася повагою серед широких верств трудящих мас і викликала незадоволення царизму і духовенства. Тому, починаючи з 1894 року, царизм насаджував церковнопарафіяльну школу на противагу земській.

Ураховуючи вимоги тогочасного суспільства земська школа прагнула розширити коло навчальних дисциплін (історія, географія, природознавство, співи, ручна праця, фізкультура) і проведення заходів естетичного й екологічного

характеру (екскурсії з вивчення історії рідного краю, історичних пам'яток; екскурсії в природу, насадження дерев; створення шкільних товариств природоохоронного напрямку тощо).

В дослідженні показано, що розумове виховання в земських школах здійснювалося шляхом засвоєння учнями певного обсягу наукових знань, розвитку пізнавальної активності, розумових сил і здібностей. У дітей формувалися навчальні уміння: читати й усвідомлювати прочитане, слухати розповіді вчителя й аналізувати почуте, писати (вміння переписувати тексти з дошки, книги, писати диктанти, перекази), усно викладати і формулювати свої думки (переказувати оповідання, складати розповідь за картиною). Діти навчалися таким розумовим операціям як аналіз (оповідань, власних письмових робіт), порівняння (поетичних образів з реальними картинами життя), класифікація (під час вивчення грамоти, географії, історії, предметних уроків). Порівняно широко використовувалася наочність. Деякі вчителі земських шкіл Чернігівщини разом з учнями виготовляли їх власноруч, виходячи з власних можливостей і природних ресурсів. У 1884 р. Новозибківською земською управою на виставці було представлено широку наочність з різноманітних навчальних дисциплін. У 1915 р. Чернігівський міський педагогічний музей продемонстрував колекцію саморобних приладів, нескладних у виготовленні, і які не вимагали великих коштів, бо більшість з них була виготовлена з підручного матеріалу.

Земські вчителі здійснили спроби створення підручників, написаних українською мовою і зі змістом, наближеним до побуту населення (“Буквар для малоросійських шкіл” П. Добровольського (70-ті XIX ст.) “Общепольный задачник” (1876 р.) Т. Лубенця та ін.).

Земську школу у 90-х рр. XIX ст. помітно відрізняло від інших шкіл запровадження в ній трудового навчання. Діти Чернігівщини здобували знання і набували навички ведення домашнього і сільського господарства, рукоділля, плетіння риболовних сіток, ткання килимового покриття, шовківництва.

Помітного значення у земській народній школі надавалося фізичному вихованню. Окремих уроків з фізкультури не було, але на перервах організовувалися гімнастичні вправи, які сприяли зміцненню здоров'я школярів, розвитку спритності, витривалості; вихованню мужності й слухняності.

В дослідженні відзначено, що саме земства створили мережу професійних навчальних закладів, які вирішували проблему забезпечення спеціалістами у різних галузях виробництва Чернігівщини і розширили можливості набуття професії для дітей з незаможних сімей. В дисертації детально проаналізовано зміст і організаційно-методичні аспекти діяльності Чернігівської земської фельдшерської школи (1868), Борзнянської школи садівництва (1898), Майнівської сільськогосподарської і ремісничої школи (1891), Воздвиженської сільськогосподарської школи (1886), Слобідської жіночої школи домогосподарства і молочного господарства (1900), Людмилинської жіночої школи домогосподарства і присадибного господарства (1903).

З'ясовано, що основними формами організації навчального процесу в

земських школах і професійних закладах були урок, практичні заняття, а методами навчання – лекція, розповідь, бесіда, пояснення, ілюстрація, демонстрація у процесі передачі і сприймання навчальної інформації; репродуктивний метод у процесі оволодіння знаннями; лабораторні і практичні роботи, вправи у процесі закріплення знань; усний екзамен після закінчення навчання як метод перевірки і контролю знань. У професійних школах активно використовувалися методи стимулювання: заохочення (учням дозволялося залишати собі власноруч виготовлені вироби, кращим випускникам закладів дарувалися інструменти) і покарання (найсуворіші: виклик на училищну раду, позбавлення земської стипендії, виключення з навчального закладу). Особлива увага приділялася виробленню в учнів практичних професійних умінь і навичок.

Значним внеском земств Чернігівської губернії у справу соціального виховання було створення дитячих установ і піклування про них, яке здійснювалося за кількома напрямками: 1) облаштування приміщень і присадибних ділянок для дитячих установ соціального виховання; 2) утримання названих закладів; 3) покращення навчально-виховного процесу; 4) забезпечення навчально-виховного процесу необхідною навчально-методичною літературою; 5) здійснення трудового виховання з урахуванням місцевих особливостей; 6) освіта дітей з вадами слуху і зору; 7) турбота про подальшу долю 15–18-річних випускників сирітського будинку, школи для сліпих і напівсліпих дітей; 8) створення ремісничо-трудої колонії для неповнолітніх злочинців (1894), ясел-притулків для сільських дітей у період літньо-польових робіт, першого в Україні хутора-притулку для глухонімих хлопчиків (1900).

У розділі розкривається просвітницька діяльність земств Чернігівської губернії, ефективність таких форм боротьби з неграмотністю дорослого населення як: недільні школи і вечірні заняття, заснування і розвиток бібліотечної справи, народні читання, робота книжкових складів (комплектування навчальної літератури, продаж здешевлених книг серед населення), розвиток видавничої справи (популяризація українського слова і кращих творів української літератури); відкриття музею старожитностей ім. В. Тарновського (1902), організація українських вистав і концертів.

Аналіз джерелознавчої бази дозволив зробити висновок, що видавнича діяльність Чернігівського земства займала одне з провідних місць на загальноукраїнському просторі. Тільки впродовж 1893–1901 рр. Чернігівське видавництво під керівництвом Б. Грінченка видало 36 книжок загальним тиражем 133870 примірників.

Широта культурно-просвітньої роботи серед населення досягалася за рахунок їх співпраці з просвітницькими товариствами (чернігівською громадою, “Просвітою”), активними членами яких в різні часи були земські діячі О. Варзар, Л. Глібов, Б. Грінченко, М. Грінченко, брати Г. і Н. Карачевські-Волки, М. Коцюбинський, І. Рашевський, О. Русов, С. Русова, В. Хижняков, І. Шраг та ін.

Як показало дослідження, земства Чернігівської губернії значну увагу приділяли підготовці педагогічних кадрів і підвищення їх професійного рівня, вважаючи, що тільки спеціально підготовлені вчителі можуть підняти навчання на

вищий рівень. Завдяки ініціативі і фінансуванню органів самоврядування стало можливим: створення у 1870 р. і робота Чернігівської земської учительської семінарії (однієї з перших в Україні, з прогресивними і демократичними методами організації навчального процесу, українською мовою навчання), Мринської учительської жіночої семінарії (1911), Чернігівського учительського інституту (1916). Особливу активність проявило земство в організації і проведенні тимчасових повітових і губернських учительських курсів та з'їздів для народних учителів, на яких оволодівали ефективними методами навчання, ділилися досвідом, обговорювали актуальні питання навчально-виховного процесу, розробляли конспекти уроків, проводили відкриті уроки з наступним аналізом; аналізували навчальну літературу, складали списки рекомендованої літератури для земських шкіл Чернігівщини.

В дисертації розкривається роль земського учителя як агітатора і просвітителя, який, крім своїх безпосередніх обов'язків, виконував функції шкільного бібліотекаря, керівника повторювальних і вечірніх занять, поширювача сільськогосподарських знань (влаштування розсадників при школі, розповсюдження насіння, саджанців дерев). Одним із заходів земств підготовки вчителів-господарників були відрядження вчителів на сільськогосподарські курси із садівництва, городництва, шовківництва, пасічництва.

Важливим кроком у вирішенні питання систематичного проведення учительських повітових курсів народних учителів в умовах нестачі їх керівників і лекторів стало отримання дозволу 5 березня 1912 р. у спеціальної Ради постійної комісії з народної освіти у Петербурзі на проведення експерименту з підготовки резерву лекторів з учителів середніх навчальних закладів. Була затверджена програма підготовки майбутніх лекторів на розширених загальнопедагогічними предметами педагогічних курсах.

В роботі доведено, що становлення земської освітньої системи і вироблення освітньої концепції Чернігівської губернії відбувались під впливом інтелектуального осередку чернігівської громадськості, які істотно впливали на формування громадської і педагогічної думки, на просування освітніх справ, на порушення численних клопотань щодо розширення компетенції земств у освітніх питаннях, виступали в оборону української мови і освіти. Помітний внесок у освітню справу земств Чернігівщини зробили Л. Глібов, Б. Грінченко, як активні громадські діячі й видавці, С. Ніс як зберігач етнографічних цінностей і автор численних популярних книжечок для народу переважно медичного змісту, губернатор Є. Андрієвський і предводитель дворянства М. Долгоруков, меценати І. Борковський і В. Тарновський, педагог Т. Лубенець, земські урядовці Ф. Уманець, М. Коцюбинський, О. Русов, І. Рашевський, І. Шраг та ін.

Земська освітня діяльність стала черговим доказом того, що ефективність педагогічних реформ може бути досягнута насамперед ініціативою та зусиллями "знизу" за активності місцевих громад та повноважних представників в органах місцевого самоврядування.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення

наукового завдання, суттю якого було виявлення особливостей змісту освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття, а також визначення внеску окремих земських діячів у розвиток національної освіти.

Реалізовані мета й завдання дослідження дають можливість зробити наступні висновки й запропонувати рекомендації, які мають теоретичне й практичне значення.

1. Аналіз наукової літератури та архівних документів за темою дослідження дозволили систематизувати і виокремити групи документів щодо освітньої діяльності земств Чернігівської губернії (нормативні документи Міністерства народної освіти Російської імперії; документи органів земського самоврядування; матеріали періодики; статистичні, науково-популярні, публіцистичні, епістолярні праці діячів земств Чернігівської губернії та інших авторів, які торкалися питань освітньої діяльності земств Чернігівщини) і визначити основні напрями дослідження.

2. У дисертації конкретизовано умови становлення земської освітньої діяльності земств Чернігівської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: в Російській імперії: всезростаюча суспільна економічна й політична криза; соціальні реформи після відміни кріпосного права, могутній громадсько-політичний і громадсько-педагогічний рух, дві тенденції у розвитку освіти – офіційна самодержавна політика царизму і інша, яка відображала демократичні прагнення суспільства; в Україні: постійні заборони і переслідування з боку царизму всього українського: мови, літератури, школи, освіти; проростання західноєвропейських ідей на українському ґрунті – національне й загальнолюдське виховання, науковий характер навчання й виховання, увага й повага до особистості людини; поширення ідеї народності школи і виховання; в Чернігівській губернії: переважання сільськогосподарського виробництва; протистояння клерикальній політиці самодержавства; боротьба земств Чернігівщини за запровадження української мови викладання у школах; просвітницька діяльність чернігівської громади, “Просвіти”.

3. В основу періодизації освітньої діяльності земств Чернігівської губернії покладено боротьбу учасників земств за модернізацію освітньої справи в регіоні на засадах всеобучу, природовідповідності і народності виховання в контексті соціально-економічних, суспільно-політичних змін, реформ і контрреформ, які здійснювалися у галузі народної освіти в Російській імперії. У цьому зв’язку визначено і охарактеризовано наступні чотири періоди освітньої діяльності земств Чернігівської губернії: 1-й (1865–1876 рр.) – період становлення земської освітньої діяльності, реконструкції існуючих і відкриття перших земських шкіл, вирішення питання підготовки вчителів для народних шкіл; 2-й (1876–1894 рр.) – період утисків земської діяльності з боку самодержавства, пов’язаний з політичною реакцією і контрреформами у галузі освіти; 3-й (1894–1908 рр.) – період, пов’язаний з виникненням нової революційної ситуації, могутнім громадсько-педагогічним і національно-визвольним рухом пригноблених націй і народностей Російської імперії, активізацією діяльності губернського земства; 4-й

(1908–1918 pp.) – боротьба українського народу за національну освіту і школу, період планомірного втілення в життя програми розширення мережі народних шкіл для упровадження Закону про загальне безкоштовне початкове навчання.

4. У дослідженні встановлено, що найважливішими напрямками освітньої діяльності земств Чернігівської губернії були: організація і дидактичне забезпечення земської народної школи, початкової та середньої професійної освіти, соціально-просвітницька діяльність, організація і фінансування дитячих притулків, підготовка учительських кадрів. Мета освітньої діяльності земств полягала у підвищенні рівня освіченості і культури всього населення губернії (і в першу чергу сільського), незалежно від статі і стану, прищеплення навичок самоосвіти і створення умов для її набуття. Земства вбачали в цьому шлях до покращення економіки, зокрема, прискорення розвитку сільськогосподарського виробництва. Вся діяльність земств була пронизана ідеєю народності виховання. Культурними центрами для реалізації цієї мети на селі стали земські навчальні заклади, а провідниками – вчителі земських шкіл.

Зміст освітньої діяльності земств Чернігівської губернії полягав: у пріоритетності фінансування; у створенні і покращенні матеріальної бази земських навчальних закладів і соціально-просвітницьких заходів, забезпеченні їх необхідним навчальним приладдям і дидактичним матеріалом; у розширенні можливостей здобуття професійної освіти для дітей сільського населення й водночас забезпеченні регіону кваліфікованими кадрами, яких потребували початкова школа і тогочасний розвиток промислового й сільськогосподарського виробництв; у координації зусиль губернського і повітових земств з громадськими товариствами і приватними особами у вирішенні освітніх питань; у налагодженні чіткої, вичерпної освітньої статистики; у численних клопотаннях перед Міністерством освіти щодо поліпшення навчання в земських закладах.

Специфіка діяльності освітньої діяльності земств полягала у їхньому відкритому характері, поєднанні теорії з практикою, народності, доступності, демократичності і гуманізації у навчанні і підвищенні культурно-освітнього рівня населення. Це досягалося шляхом поєднання розумового, морального, естетичного, фізичного, трудового виховання.

Методи освітньої діяльності земств Чернігівської губернії пов'язані з навчально-виховним процесом в земських навчальних закладах початкової і професійної освіти, закладах соціального виховання і позашкільних заходах.

Найбільш вживаними словесними методами навчання були розповідь, лекція, бесіда, пояснення; серед наочних: ілюстрація, демонстрація; за логікою передачі інформації: індуктивні, синтетичні, аналітико-синтетичні, репродуктивні; за організацією самостійної роботи: робота з книгою, письмові, лабораторні, практичні роботи.

Основними формами освітньої діяльності земств Чернігівської губернії були: шкільні (урочні та позаурочні) і позашкільні (недільні школи і заняття для дорослих, організація вистав, концертів, народних читань, екскурсій тощо).

5. Становлення земської освітньої системи Чернігівської губернії значною

мірою залежало від активної життєвої позиції представників інтелектуального осередку чернігівської громадськості, які істотно впливали на формування громадської і педагогічної думки, на просування освітніх справ, на порушення численних клопотань щодо розширення компетенції земств у освітніх питаннях, виступали в оборону української мови і права визнання українського народу. Помітний внесок в земську освіту Чернігівщини зробили Є. Андрієвський, І. Борковський, Л. Глібов, Б. Грінченко, М. Долгоруков, М. Коцюбинський, Т. Лубенець, С. Ніс, І. Рашевський, О. Русов, В. Тарновський, Ф. Уманець, І. Шраг та ін.

6. На основі результатів дослідження розроблений і впроваджений у зміст професійної підготовки вчителів та післядипломної освіти педагогічних працівників спеціалізований навчальний курс “Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття”.

Урахування основних результатів дисертаційного дослідження, виявленого досвіду освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття дає можливість: міським органам самоврядування творчо підійти до впровадження в життя позитивного досвіду діяльності земських органів самоврядування з більш ефективного залучення громадськості, меценатів до вирішення низки освітніх і господарчих питань, підтримки громадських організацій, діяльність яких спрямована на покращення справи виховання дітей; використати матеріали дисертаційного дослідження: в процесі підвищення кваліфікації працівників освіти в системі післядипломної вузівської підготовки; школам і іншим навчальним закладам в контексті вивчення історії рідного краю.

Дисертація не вичерпує всіх аспектів проблеми. В подальшому детальніше можуть бути вивчені питання організації навчально-виховного процесу у виправно-трудоцій колонії для малолітніх злочинців, роботи училищної комісії, пошуку невідомих імен земських діячів, які залишили помітний слід на освітянській ниві і дослідження їх педагогічної спадщини.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНИЙ У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

Статті у фахових наукових виданнях:

1. *Олійник Н.* Участь Чернігівського земства у справі опіки над знедоленими дітьми в кінці XIX – на початку XX століття / Н. Олійник // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – Ніжин : НДПУ ім. Миколи Гоголя, 2001. – № 1. – С. 163–168.

2. *Олійник Н. А.* Діяльність земств Чернігівської губернії у галузі підготовки учителів для народних шкіл / Н.А. Олійник // Збірник наукових праць. Спеціальний випуск “До витоків становлення української педагогічної науки” / Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини.– К. : Наук. світ, 2002. – С. 108–112.

3. *Олійник Н.* Турбота земств Чернігівської губернії про підготовку учителів / Н. Олійник // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – Ніжин :

НДПУ ім. Миколи Гоголя, 2002. – № 3. – С. 124–128.

4. *Олійник Н. А.* До питання про періодизацію освітньої діяльності земств Чернігівської губернії / Н. А. Олійник // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Педагогічні науки. – Чернігів : ЧДПУ, 2003. – № 19. – С. 99–103.

5. *Олійник Н. А.* Чернігівське земство і благодійність / Н. А. Олійник // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Педагогіка і психологія. – Чернівці : Рута, 2003. – Вип. 179. – С. 72–76.

6. *Олійник Н. А.* Школи для дорослих, організовані земствами Чернігівської губернії / Н. А. Олійник // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – Ніжин : НДУ ім. Миколи Гоголя, 2005. – № 5. – С. 161–165.

7. *Олійник Н. А.* Актуальні проблеми освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у 90-х рр. XIX ст. – початку XX ст. / Н. А. Олійник // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – Ніжин : НДУ ім. Миколи Гоголя, 2006. – № 3. – С. 103–106.

8. *Олійник Н. А.* Внесок Софії Русової у діяльність земств Чернігівської губернії у 90-х роках XIX століття / Н. А. Олійник // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Педагогічні науки. – Чернігів : ЧДПУ, 2006. – № 39. – С. 112–114.

Матеріали конференцій:

9. *Олійник Н.* Преса демократичного спрямування Чернігова другої половини XIX – початку XX століття / Н. Олійник // Українська періодика : Історія і сучасність : матеріали Всеукр. науково-теорет. конф., (Львів, 11–13 трав. 2000 р.) / НАН України, Львів. наук. бібліотека України, Науково-дослідний центр періодики. – Львів : Львів. обл. книжкова друкарня, 2000. – С. 62–65.

10. *Олійник Н.* Про деякі проблеми народної освіти на сторінках “Земского сборника Черниговской губернии” / Н. Олійник // Українська періодика: Історія і сучасність: матеріали Всеукр. науково-теорет. конф., (Львів, 24–26 трав. 2002 р.) / НАН України, Львів. наук. бібліотека України, Науково-дослідний центр періодики. – Львів : Львів. обл. книжкова друкарня, – Львів, 2002. – С. 249–253.

11. *Олійник Н. А.* Б. Д. Грінченко і чернігівське земство / Н. А. Олійник // Б. Д. Грінченко – поборник української національної школи і освіти : матеріали науково-практ. конф., (Чернігів, 9 груд. 2003 р.) / ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2003. – С. 14–17.

12. *Олійник Н. А.* М. М. Коцюбинський і чернігівське земство / Н. А. Олійник // М. М. Коцюбинський – в контексті українського відродження кінця XIX – початку XX століття: матеріали науково-практ. конф., (Чернігів, 21 груд. 2004 р.) / ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2004. – С. 28–31.

13. *Олійник Н. А.* Т. Лубенець і Чернігівське земство / Н. А. Олійник // Т. Г. Лубенець і просвітний рух в Україні другої половини XIX – початку XX століття : матеріали науково-практ. конф., (Чернігів, 21 лют. 2005 р.) / ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2005. – С. 9–12.

АНОТАЦІЇ

Олійник Н. А. Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2008.

У дисертації на основі виявлених архівних джерел і наукової літератури здійснено цілісний аналіз діяльності земств Чернігівської губернії; виявлено соціально-економічні, суспільно-політичні й національні умови становлення й розвитку освітньої діяльності земств Чернігівської губернії; визначені основні періоди (1864–1876; 1876–1894; 1894–1908; 1908–1918) та найважливіші напрями освітньої діяльності земств (організація і дидактичне забезпечення земської народної школи, початкової та середньої професійної освіти, соціально-просвітницька діяльність, підготовка учительських кадрів); розкрито внесок найпомітніших земських діячів Чернігівщини у розвиток земської освіти; подальшого розвитку набули ідеї, впроваджені земствами у розвиток національної школи; актуалізовано досвід освітньої діяльності земств Чернігівщини в контексті модернізації сучасної національної освіти в Україні.

Ключові слова: земства, губернська та повітові управи, земська школа, освітня діяльність, професійна освіта, земський стипендіат, демократизація освіти.

Олейник Н. А. Образовательная деятельность земств Черниговской губернии во второй половине XIX – в начале XX столетия. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2008.

В диссертации на основе выявленных архивных материалов и научной литературы впервые: осуществлен целостный анализ деятельности земств Черниговской губернии 1865–1916 гг.; выяснено социально-экономические, общественно-политические и национальные условия становления и развития образовательной деятельности земств Черниговской губернии (самодержавный режим, развитие капиталистических отношений, всевозрастающий общественно-экономический и политический кризис, общественно-педагогическое и общественно-политическое движение, социальные реформы, которые происходили в Российской империи в процессе отмены крепостного права; две тенденции в развитии образования – официальная самодержавная политика царизма, пронизанная идеями авторитаризма, национализма, клерикализма, традицией сословного образования, подавлением общественной инициативы и свободомыслия, и другая, которая отображала демократические стремления общества; идея народности школы и воспитания; колониальное положение Украины, которое проявлялось в постоянных запретах и преследованиях со стороны царизма украинской литературы, школы, образования, всего

украинского; возвращение на Украине западноевропейских идей – национальное и общечеловеческое образование, научный характер обучения и воспитания, внимание и уважение к личности человека и т. д.); определены основные периоды (1-й период (1865–1876 гг.) – период становления земской образовательной деятельности Черниговской губернии, активности уездных земств в решении вопросов образования: открытие первых земских начальных школ; самостоятельного решения вопроса подготовки учителей для народных школ (открытие Черниговской земской учительской семинарии, одной из первых на Украине, и проведение учительских съездов и курсов), выплата зарплаты учителям, забота о материальной базе школ, пополнении школ учебными принадлежностями, финансировании земских учебных учреждений; 2-й период (1876–1894 гг.) – период ограничений земской деятельности со стороны самодержавия, связанный с политической реакцией и контрреформами в области образования: вследствие “Положения о начальных училищах” 1874 года и Эмского указа 1876 года запрещено проведение курсов для учителей, прекратила свое существование земская учительская семинария; 3-й период (1894–1908 гг.), связанный с возникновением новой революционной ситуации, мощным общественно-педагогическим и национально-освободительным движением угнетенных наций и народностей Российской империи, он характеризовался широким участием губернского земства в вопросах просвещения и его сотрудничества с уездными земствами; 4-й период (1908–1918 гг.) – период борьбы украинского народа за национальное образование и школу, постепенной реализации программы расширения школьной сети для последующего введения Закона об общем образовании) и основные направления образовательной деятельности земств Черниговщины: организация народной школы (строительство и финансирование, материальное и методическое обеспечение школ, подготовка учительских кадров), учреждений низшего и среднего профессионального образования, социально-просветительской деятельности (организация воскресных и вечерних школ для взрослых, детских приютов, библиотек, библиотек-читален, книжных складов, периодических земских изданий, печатание научно-популярных и учебных книг, народных концертов, спектаклей, музеев и т. д.); раскрыты дидактические и организационно-методические особенности деятельности земских учреждений образования, а также вклад в развитие земского образования наиболее заметных деятелей земств Черниговщины Е. Андриевского, М. Долгорукова, Ф. Уманца, І. Шрага и др.; получили дальнейшее развитие: идеи, связанные с вкладом земств в развитие украинской национальной школы, системы образования, подготовки учительских кадров для народной школы, общественной инициативы в развитии народного образования; уточнено роль, место и значение образовательной деятельности земств Черниговской губернии периода 1865–1918 гг. в сфере земской образовательной деятельности Украины и Российской империи обозначенного отрезка времени; актуализировано опыт образовательной деятельности земств Черниговщины периода 1865–1918 гг. в контексте модернизации современного национального образования в Украине.

Введен в научный оборот новый материал по истории образования Украины: статьи Е. Мельниковой, С. Семенова, Е. Шульги, материалы об организации дошкольных учреждений и женского профессионального образования, а также исторические факты, которые позволили углубить и конкретизировать сведения об образовательной деятельности земств Черниговской губернии.

Диссертационное исследование не исчерпывает всех аспектов проблемы, но его результаты относительно творческого использования выявленного прогрессивного опыта земских органов самоуправления могут уже сегодня приносить пользу нашему обществу в вопросе воспитания подрастающего поколения.

Ключевые слова: земства, губернская и уездные управы, земская школа, образовательная деятельность, профессиональное образование, земский стипендиат, демократизация образования.

Oliynyk N. A. The education activity of zemstvs of Chernihiv gubernia at the second half of the 19-th century – the beginning of the 20-th century. – Manuscript.

The dissertation for the degree of the Candidate of Pedagogical science on Speciality 13.00.01 – the general pedagogics and history of pedagogics. – M. P. Dragomanov National Pedagogical University. – Kyiv, 2008.

In this research for the first time: was found out the state of scientific objective development on the basis of complex research and systematization of basic scientific and pedagogical works and determined the directions of further research; the basic stages of Chernihiv province Zemstvas' educational activity in (1864–1878; 1878–1894; 1894–1908; 1908–1918) were determined (arrangement and didactic provision of public school of Zemstvo, primary and secondary vocational education, social and educational activities, teachers' personnel training); new material in education history of Ukraine was introduced into the science; the terms (social and political, economic, socio-cultural and national) of Zemstva's educational activity establishing were specified; the contribution of the most notable Zemstva's figures of Chernihiv region in the development of national education; conceptual positions concerning determination of studies and education content in Zemstva's educational establishments (objective, task, methods, principles, forms, organization) were further developed; experience of the educational activity of Chernihiv province Zemstva was brought up to date.

Keywords: Zemstvo, province and district (povit) administrations (upravas), zemstva's school, educational activity, zemstva's grant holder, trade education, democratization of education.